

highly accentuated altruism. Chronicle of eurgethics of Protogenes strikes by its span, stability and diversity remaining the best monument to Protogenes though about twenty two centuries have passed since that.

Одержано 19.02.92

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СЛОВ'ЯН І GERMANЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ І ТИС. Н. Е.

Д. Н. Козак

У статті на основі писемних і археологічних джерел автор спробував реконструювати деякі сторони взаємовідносин слов'янських венедео-антських племен і германських племен готів. Визначається основний регіон проживання готів в Україні, де, як припускається, відбувся їх поділ на остроготів і везеготів, та шлях просування везеготів у Подунав'я.

Археологічні дослідження пам'яток першої половини I тис. н. е. в останні десятиріччя дали можливість нагромадити багато матеріалів, які завдяки прогресивній методиці розкопок (широкими площами, в одному мікрорегіоні, одного культурно-археологічного діапазону), перетворилися на якісно нове джерело для вивчення багатьох сторін історії та археології племен України цього часу¹. Виділено основні культурно-історичні спільності, їх межі, зроблено культурно-археологічні та етнічні визначення². Найслабшою ланкою у відтворенні давньої історії України першої половини I тис. н. е. тепер стало питання взаємовідносин між функціонуючими в цей час етнокультурними спільностями. Центральне місце в цій проблемі займають взаємозв'язки між найбільш численними і політично значущими народами — слов'янами та германцями.

Це питання ще не ставилося археологами у повному обсязі, оскільки не було ясності в етнічних визначеннях тих чи інших культур римського часу на території України. Над проблемою слов'яно-германських відносин, що піднімалася істориками, тяжіли ідеологічні догми. І якщо навколо питання про слов'янське походження зарубинецької чи черняхівської культур точилися (і точаться) жваві дискусії і воно в той чи інший бік вирішувалося, то германцям, як етносу взагалі, не надавалося місця. Дослідники, котрі ідентифікували з германцями черняхівську культуру (Кропоткін В. В., Кухаренко Ю. В.), піддавалися жорсткій критиці з боку «панславистів» (Рібаков Б. О., Брайчевський М. Ю., Симонович Є. О., Махно Є. В., Сміленко А. Т.). Зрештою і тим і другим не вистачало вагомих аргументів для вирішення питання на свою користь. Тому науковці легко прийняли компромісну ідею про багатоетнічну належність черняхівської культури. В її межах знайшлося місце і слов'янам, і германцям, і всім іншим народам, які проживали від початку ери на території України (Тіханова М. А., Баран В. Д., Винокур І. С.). Проте політизований підхід до «германського питання» і тут дався взнаки. Існування германців на території України допускалося лише після того, як сформувалася черняхівська культура. Їм визначили для проживання лише Північне Причорномор'я і Приазов'я (згідно з писемними джерелами), де, на жаль, поки що археологічних пам'яток германців не виявлено. Пам'ятки зі слідами гер-

©Д. Н. КОЗАК, 1993

манської культури, знайдені у більшості регіонів лісостепової частини України, визнавалися наслідком просування германців в райони постійного проживання. Остання теза домінує серед частини дослідників і сьогодні³. З точки зору археології цей погляд парадоксальний, оскільки він припускає наявність германців там, де нема їх пам'яток, і відсутність там, де ці пам'ятки є.

Важливе значення для повороту германської проблематики на широку наукову основу мали дослідження М. Ю. Смішка (могильник у Дитиничах⁴) та Ю. В. Кухаренка (могильник у Брест-Трішин⁵). Ці, а також подібні старожитності стали називати пам'ятками типу Дитиничі-Трішин та обгрунтовано пов'язувати безпосередньо з германцями. У подальшому було відкрито і досліджено ряд поселень з матеріалами цього типу на Волині (Д. Н. Козак), Поділлі (М. А. Тіханова, П. І. Хавлюк, Д. Н. Козак), Подніпров'ї (Б. В. Магомедов, Р. В. Терпиловський) (рис. 1).

У 80-х роках автор узагальнив і проаналізував всі наявні пам'ятки типу «Дитиничі-Трішин» з точки зору відкритих там поселень і слідом за Ю. В. Ку-

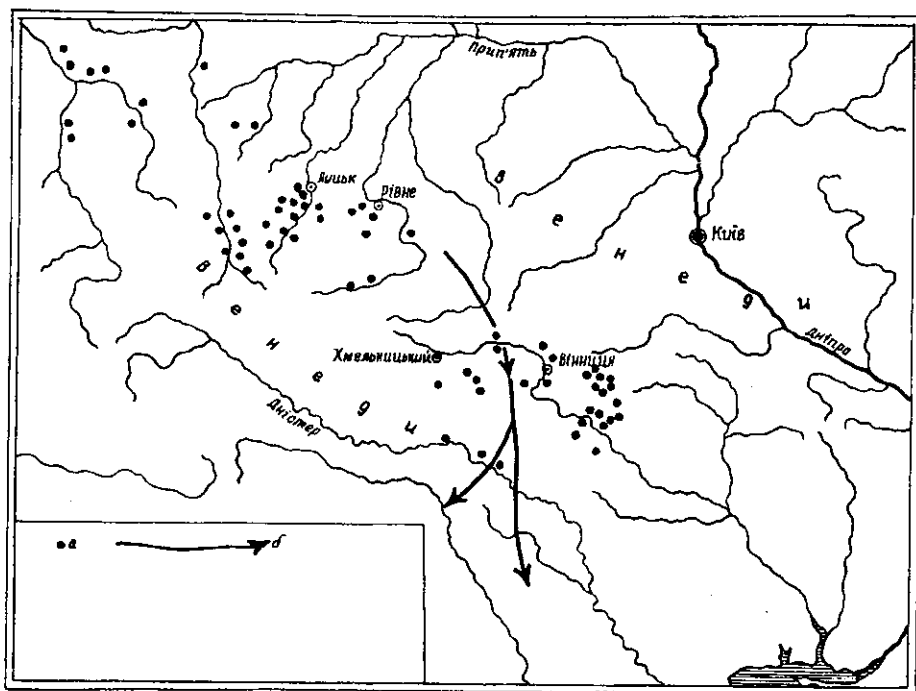

Рис. 1. Готи в Україні наприкінці II—III ст. н. е.

- а) археологічні пам'ятки готів;
б) напрям руху везеготів.

харенком⁶ визначив їх як такі, що належать до відомої у північних районах Польщі вельбарської культури, хоча й з деякими місцевими особливостями⁷. Цю культуру польські і німецькі дослідники небезпідставно пов'язують з германськими племенами готів і гепідів. Доведено, що вельбарська культура з'явилася на території Волині та Поділля в останній чверті II ст. н. е. і проіснувала тут цілісним масивом у практично незмінному вигляді до кінця IV ст. До найбільш повно вивчених і відомих пам'яток вельбарської культури на Волині належать могильники в Дитиничах, Любомлі, Басві, поселення в Лепесівці, Боратині, Загаях-II, Линеві, Рованіцях і т. ін. На території Південної Волині, в зоні контакту з черняхівською культурою, у III ст. утворилися змішані вельбарсько-черняхівські пам'ятки байвської групи. В інших регіонах лісостепу вельбарські старожитності розміщені серед черняхівських пам'яток (Велика Слобідка у Середньому Подністров'ї, Шершні на Південному Бузі, Глеваха, Циблі в Середньому Подніпров'ї) або входять до них як один з компонентів.

Таким чином, виходячи з археологічних джерел, можна стверджувати, що германці, в тій чи іншій кількості, існували практично на всій території сучасної України (за винятком Верхнього Подністров'я), а не лише у Подунав'ї і Меотиді, де їх помішає Йордан, а слідом за ним більшість істориків та лінгвістів. Очевидно, основними, можливо, опорними територіями готів були Волинь та Поділля, в інших регіонах германці жили впереміш з корінним населенням. До речі, спорадизація готських племен у процесі міграції підтверджується і писемними повідомленнями Йордана⁸.

Що стосується слов'янських культур римського часу (венедських) то, згідно з найновішими дослідженнями українських археологів, такими слід визнати зарубинецьку і західноукраїнську групу пам'яток пшеворської культури рубежу ери, зубрицьку і пізньозарубинецьку культури I—II ст., київську і північну частину черняхівської культури (у Верхньому, Середньому Подністров'ї та Середньому Подніпров'ї III—IV ст.)⁹. Всі ці пам'ятки можна поєднати з історичними венедами Тацита. Спроби окремих вчених М. Б. Шукіна, К. В. Каспарової та Г. С. Лебедева пов'язати перші дві групи культур з германцями та балтами, зокрема бастарнами, є невдалими. Вони часто не враховують конкретних матеріалів і до того ж, суперечать логіці історичного розвитку населення України в I тис. н. е.

Отже, сьогодні можна вже констатувати, що з останньої чверті II — до рубежу IV—V ст. германська і слов'янська людності проживали поряд. Визнання цього факту робить наше дослідження правомірним і науково актуальним.

Зупинимось на історико-культурній ситуації, яка склалася в Україні в час, що передував приходу готів (рис. 2).

Як відомо, в другій половині I ст. н. е. розпалася у Подніпров'ї, а одночасно у Прип'ятському Поліссі, зарубинецька культура — стрижень, навколо якого розвивалося давньослов'янське суспільство на рубежі ери. Однією з причин розпаду етнокультурної єдності у Середньому Подніпров'ї була ек-

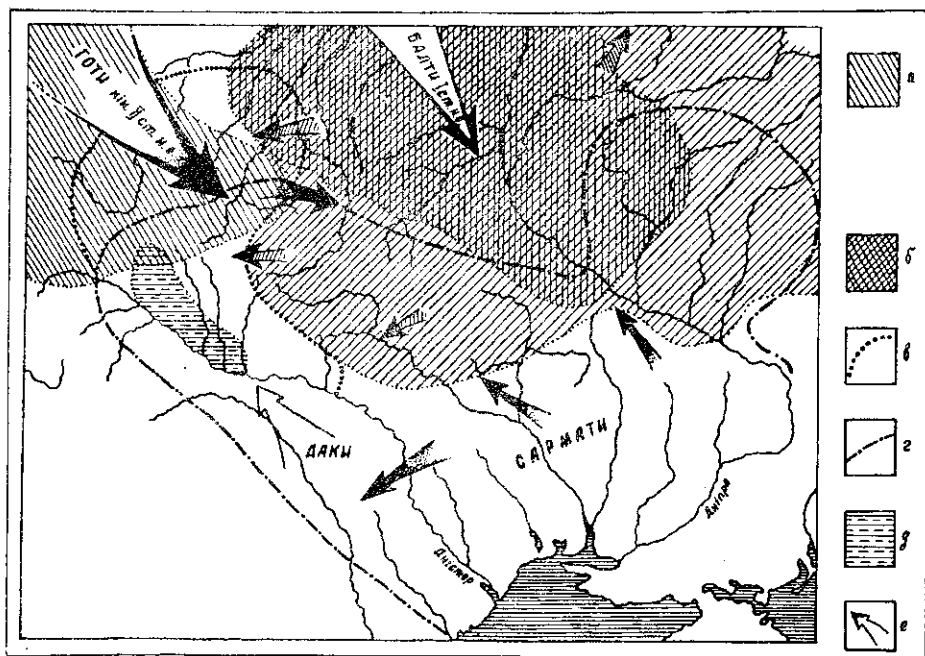

Рис. 2. Етнокультурна ситуація в Україні наприкінці I — на початку III ст.
 а) ареал пшеворської (германської) культури;
 б) ареал зарубинецької і пізньозарубинецької (східновенедської) культури;
 в) ареал зубрицької (західновенедської) культури;
 г) територія липицької (дакійської) культури;
 д) межі черняхівської культури;
 е) напрями руху.

пансія сарматів, у Поліссі — несприятливі природно-кліматичні умови. Ця подія порушила економічну і політичну стабільність на території України. Середньодніпровське населення під тиском сарматів частково відходить у Подесення, на Південний Буг, Дністер. По Тясмину, Росі, аж до Стугни з'являються численні багаті сарматські кургани. На пустуючих землях поселилися також люди з елементами культури балтів і носії пшеворської культури із західного регіону. Ймовірно, все це населення було підпорядковане сарматам.

Дестабілізувалася ситуація і в Подністров'ї та на Волині, в регіоні пшеворської культури. Приплив нових, значних мас людей з Подніпров'я та Полісся привів до руйнування усталених родових і племінних зв'язків, зміни місць проживання. За такої ситуації неминучим було просування слов'ян на сусідні території, здебільшого на Середній Дністер.

В цих умовах у давніх слов'ян починають формуватися нові племінні і міжплемінні утворення, іншого вигляду набуває матеріальна та духовна культура. Центр слов'янського розвитку переноситься на західні області сучасної України та Дніпровське Лівобережжя, які не постраждали від сарматської експансії. Тут до кінця I ст. विकристалізується так звана зубрицька культура, в основі якої лежить синтез пшеворської та зарубинецької культур рубежу ери і яку, у відповідності з писемними джерелами, слід пов'язувати з племенами венедев. У Подніпров'ї існують у цей час змішані зарубинецько-балтські, зарубинецько-пшеворські, сармато-зарубинецькі пам'ятки. Більшість населення становили, ймовірно, нащадки зарубинецьких племен.

До початку II ст. політична ситуація на всій території Правобережної України стабілізується. У Подніпров'ї зникають сарматські поховання. На думку спеціалістів, основна маса сарматів у цей час перемістилася до римських кордонів. У слов'янського люду відроджуються традиційні види ремесел, спроби обробити землю. Основою розвитку слов'янських племен України стала металургія. Саме в цей час виникають потужні металургійні центри, які працюють на ринок¹⁰. Слов'яни західного регіону переймають і використовують у господарстві нові, більш ефективні знаряддя праці (залізний наральник, ротаційні жорна, сокира з горизонтальним отвором в обусі, напильний, токарний станок тощо). Ці прогресивні запозичення слов'яни переймали від населення римських провінцій, можливо, через посередництво дакійських племен Подністров'я. Звідси передові прийоми землеробства та ремесел поширюються і серед спорідненого населення Подніпров'я. II ст. — це століття стабільного життя в лісостеповій зоні України. Археологічні джерела фіксують тісний і все наростаючий культурний зв'язок між слов'янськими групами, що населяли Подністров'я, Волинь та Подніпров'я, поступову уніфікацію їх матеріальної та духовної культур. Це може свідчити про економічну і політичну консолідацію слов'янських племен венедев між Дністром і Дніпром, процес формування на цій основі єдиної етносоціальної одиниці. Політична ситуація, що склалася в цей час у центрі цивілізаційних імпульсів — півдні Східної Європи, значною мірою сприяла цьому процесу. Римська імперія, розгромивши елліністичні центри, утверджує своє панування на Балканах і в Північному Причорномор'ї, а після Маркоманських війн простягає свої кордони до Нижнього Дунаю, Карпат і Подністров'я. Правобережна Україна стала, таким чином, близькою периферією пізньоантичної цивілізації¹¹. Необмежена, по суті, потреба римських античних центрів (Ольвія, Тіра) у хлібі створила передумови для тісних торгових і культурних контактів між ними і венедевськими племенами. Торгівля значною мірою стимулювала економічний розвиток слов'ян, у першу чергу землеробство і тісно пов'язане з ним тваринництво, тобто ті галузі господарства, які дозволяли збільшувати експорт.

Економічне піднесення племен, що населяли Лісостеп України, фіксується, насамперед, за величезною кількістю римських монет, розширенням гончарного, скляного товарних ремесел, які були орієнтовані не на привілейовану племінну верству, а на середні прошарки населення. Це значить, що основу венедевського суспільства у II—IV ст. складали вже не родові, а сусідські общини, в які об'єднувалися економічно самостійні домогосподар-

ства. Саме ці домогосподарства володіли виробленою продукцією та вільно розпоряджалися її залишком. При активному розвитку торгових відносин з Римом кожне таке самостійне господарство було зацікавлене у виробництві максимального об'єму додаткового продукту, який можна було обміняти на римські монети, гончарний посуд, вироби скляного й токарного ремесел¹². Соціальна стратиграфія за археологічними матеріалами не простежується; мабуть, вона була нечіткою. Але ріст цінності землі, з одного боку, розпад традиційних суспільно-кланових зв'язків, що приводив до появи маси «зайвих» людей, з іншого, неухильно вели до концентрації земельних та інших багатств у руках військової верхівки. Слов'янське суспільство йшло до встановлення ранньокласових відносин.

Цей важливий в історичному розвитку слов'янства процес був різко перерваний інвазією з північного заходу германських племен, ядро яких складала найбільш войовничі і організовані племена готів (рис. 2).

На думку польських вчених, готи з'явилися на Помор'ї наприкінці I ст. н. е. як переселенці із Скандинавії. Вже в II ст. вони зайняли Східне Помор'я, Куявію, а в кінці цього століття прийшли на територію Мазовії і Підлясья, захопивши також райони Полісся та Волині. У III ст. писемні дані фіксують готів уже в Приазов'ї та на Дунаї¹³. У науковій літературі немає єдності у визначенні напрямку руху готів на ці землі. Переважають дві думки. Одна група вчених вважає, що міграція готів на південь ішла по Дунаю, у верхів'я якого вони вийшли з району Шлезвіга. Інші пишуть, що готи рухалися вздовж Вісли, Верхнього і Середнього Дніпра¹⁴. При цьому всі вони спираються на повідомлення Йордана, зокрема на таку фразу: «Ми читали, що перше розселення (готів) було у Скіфській землі, коло Меотійського болота, друге — в Мізії, Фракії і Дакії, третє на Понтійському морі з другої сторони Скіфії»¹⁵. З цього уривка важко однозначно визначити координати руху готів. Як справедливо зазначає В. П. Буданова, не можна виявити, навіть, яких при цьому готів має на увазі Йордан. Готів взагалі, остроготів чи везеготів? В. П. Буданова вважає, що в даній фразі мова йде ще про загальну масу готів, а не про якусь їх частину чи гілку. Це підтверджується самим Йорданом, коли він говорить, що на південь почало рухатися все військо готів на чолі з королем Філімером. Але потім, уже в поході, від Філімера відділилася половина війська¹⁶. В Ойум з Філімером пішла лише частина готів. В. П. Буданова припускає, що саме це місце у праці Йордана фіксує їх поділ на остроготів і везеготів. У подальшому дві частини готів просувалися на південь різними шляхами¹⁷. Остроготи, рухаючись у напрямі до крайньої частини Скіфії, що межувала з Понтійським морем¹⁸, розселилися в області Меотиди, а потім через Північне Причорномор'я проникли на Балкани. Везегети ж, відділившись, просувалися до кордонів римської імперії через Балкани. Вони проникли на цю територію значно раніше і незалежно від руху остроготів. Історія везеготів у давніх авторів пов'язана лише з Балканами¹⁹.

Ряд даних дозволяє говорити про появу готів на Балканах вже на початку III ст. Зокрема, Діон Касій повідомляє, що у 180 р. в межі імперії було прийнято 12 тисяч вільних даків. На цій підставі висловлюються припущення, що переселення даків було викликане натиском готів. Це були, як вважає В. П. Буданова²⁰, везегети. На жаль, писемні дані не дають можливості визначити район, де відбувся розділ готів. Не говорять вони і про напрям руху везеготів на Балкани.

Спробуємо розглянути припущення В. П. Буданової, яке опирається на писемні джерела, крізь призму даних, отриманих при дослідженні пам'яток вельбарської культури в Україні. При цьому допускаємо «априорі», що носіями вельбарської культури були готи і що рух готів у Північне Причорномор'я та на Балкани проходив по Віслі й через територію України.

Час появи вельбарських пам'яток в Україні за археологічними даними збігається з повідомленнями джерел про просування готів у країну «Ойум» і появою їх на Балканах. Це остання чверть II — початок III ст. н. е. Причому пам'ятки вельбарської культури цього часу розміщені лише в межах Волині та Поділля. В інших регіонах, зокрема Середньому Подніпров'ї, вельбарські пам'ятки або елементи цієї культури відносяться до часу появи черняхівської

культури, тобто до другої половини III ст. н. е. Очевидно, готські племена зробили тривалу зупинку на Волині і Поділлі, витіснивши звідти місцеву давньослов'янську (венедську) людність.

Допускаємо думку, що саме на Волині, а не у Північному Причорномор'ї, як прийнято вважати, відбувся розподіл війська (народу) Флімера на дві частини — остроготів, основу яких становило плем'я грейтунгів, очолюване Амалами, і везеготів, ядро яких становило плем'я тервінгів, очолюване Балтами. Підкорюючись загальній тенденції руху всіх варварів до кордонів Римської імперії²¹, готи з Волині направилися туди різними шляхами. Про дорогу остроготів вже говорилося. У даному разі нас цікавить шлях везеготів. Нам видається, що археологічні матеріали не лише підтверджують правомірність гіпотези В. П. Буданової про рух цієї частини готського народу на Балкани, минаючи Меотиду і Причорномор'я, але й дають можливість розвинути її, більш конкретизувати.

Не важко побачити на карті, що з Волині найкоротшою і найвивіднішою дорогою на південь є басейн Дністра; без сумніву, це розуміли готи. Але до цього часу у Верхньому Дністрі на ділянці від м. Сокала у верхів'ях Бугу і аж до Хотина на Середньому Дністрі вельбарських пам'яток поки що не виявлено.

Натомість багато поселень кінця II — першої половини III ст. знайдено П. І. Хавлюком у Південному Побужжі²². Це явище можна пояснити тим, що в регіоні Верхнього Дністра оформилося значне і сильне слов'янське угруповання, яке складалося з численних місцевих слов'янських общин, носіїв пам'яток зубрицької групи, витіснених з Волині готами. Останні не зуміли прорватися через цей регіон, тому повернули на південний схід через Південне Побужжя і, обійшовши Верхнє Подністров'я, вийшли на Дністер у районі Хотина і Кам'янця-Подільського (рис. 1). Перехід германцями Дністра в його середній течії зафіксований кількома вельбарськими пам'ятками, виявленими і дослідженими в останні роки. Мова йде про поселення Велика Слобідка II²³ і Козлов (дослідження Б. В. Магомедова). Дальший шлях везеготів пролягав, мабуть, через Молдову у Попруття на територію Дакії. В. П. Буданова наводить цікавий факт, який підтверджує перебування везеготів на Дністрі. У творі Олімпіадора, написаному у 425 р., говориться, що вандали називають везеготів «трулами». Відомо, що «Трул» — одна з давніх назв Дністра²⁴.

Виявлені на Середньому Дністрі вельбарські поселення підтверджують писемне джерело, а все разом свідчить на користь гіпотези про напрям руху везеготів.

Важливо зауважити, що, судячи з археологічних матеріалів, готи просувалися не суцільною похідною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи територію, через яку проходили. Про це свідчать вельбарські пам'ятки, розкидані окремими острівками або значними суцільними масивами на всій, по суті, території України. З писемних джерел також випливає, що готи з III—IV ст. були розсіяні на значних просторах окремими сімейно-родовими або сусідськими групами²⁵.

Звернемося до часу появи готів на землях України в останній чверті II ст. н. е. Як вже згадувалося, до цього часу на Волині, як і в Подністров'ї проживали носії пам'яток зубрицької культури, що належали до західного відгалуження слов'янсько-венедського масиву. Всі ці пам'ятки раптово припиняють своє існування і змінюються поселеннями вельбарської культури, тобто пам'ятками германців. Матеріали зубрицької та вельбарської культур, які є у нашому розпорядженні, не показують якихось контактів між їх носіями. На Волині немає зубрицьких пам'яток, які б існували після II ст. н. е. Тут немає також вельбарських старожитностей, які б датувалися раніше останньої чверті II ст. Тому з певністю можна говорити про відсутність безпосередніх контактів між слов'янами і германцями в цьому регіоні. У матеріальній культурі вельбарців не простежено ніяких зубрицьких рис, а в зубрицькій — вельбарських. Отже, археологічні матеріали свідчать про повну зміну на Волині слов'янського населення германською людністю. Для прикладу назвемо добре досліджені поселення у Боратині, Загаях-II, Линеві, де

культурні відклади слов'ян перекриті культурним шаром поселення вельбарців. Показова також культурна ситуація в районі сіл Гірка Полонка — Баїв біля Луцька. Тут на невеликій відстані розміщувалися 4 селища зубрицької групи, які існували до II ст. н. е. У III—IV ст. на цій же обмеженій території відомі лише пам'ятки вельбарської культури, в тому числі два могильники (Баїв I, Баїв II), одне окреме поховання (могильник?) та два селища (Гірка Полонка II, III). Причому ці селища розміщені на місцях, де раніше функціонували поселення зубрицької культури (Баїв III, Гірка Полонка III). Вірогідно, під тиском вельбарців, слов'янське населення відійшло на південь у Подністрів'я. За даними польських дослідників, експансія готів на схід з Помор'я супроводжувалася, в основному, витісненням, винищенням місцевого населення²⁶. Жах перед жорстокими й сильними завойовниками спонукав племена із Східної Польщі та Волині до втечі. У всякому разі, до цього часу ми не маємо у своєму розпорядженні матеріалів, які б свідчили про певний організований опір венедав готам. Як вважають вчені-етнографи, і з посилення військової загрози архаїчні суспільства могли відповідати двоюким способом: консолідацією або розсосередженістю. У першому випадку відбувається згуртування етносоціальних груп, зміцнюється центральна система влади для організованого протистояння ворогу. Цей варіант, судячи за нашими даними, не був використаний венедами. У другому випадку, коли сили явно не рівні, особливо після військової поразки, розпаду органів громадської влади та управління, соціальні організації дрібніються і розділяються на найменші одиниці аж до окремих малих сімей, здатних переховуватися, непомітно втекти²⁷. Проте, що основна маса венедав з Волині прийшла у Подністрів'я, свідчить ріст там, саме в цей час, зубрицьких пам'яток приблизно в 2 рази. Збільшується інтенсивність культурного шару і кількість жител на поселеннях, які існували з ранішого часу (Підберізці, Пасіки Зубрицькі). Якщо на верхньодністрівських зубрицьких поселеннях кінця I—II ст. одне житло розміщувалося в середньому на площі 432 м², то на пам'ятках кінця II—III ст. одне житло приходиться на площу 227 м². Найпівденніші пам'ятки готів розташовані в районі м. Сокаля у верхній течії Західного Бугу. В більш південних районах, як вже згадувалося вище, матеріальних слідів готів не виявлено. Це може свідчити про те, що венеда, організувавшись у Подністрів'ї, дали відсіч германцям, не пустивши їх на свої землі і змусивши обійти цей регіон стороною.

Судячи з усього комплексу історичних матеріалів, готи встановили політичне панування над слов'янськими і всіма іншими племенами, які населяли Україну в II—IV ст. н. е., крім слов'янського угруповання у Верхньому Подністрів'ї і Дніпровському Лівобережжі. Але й тут, очевидно, повинні були встановитися певні договірні відносини.

Цей військово-політичний феномен отримав у науці назву «держава Германаріха». В основі цієї, досить аморфної, на думку ряду дослідників, організації лежав, мабуть, різний ступінь підпорядкування місцевого землеробського населення організованому військовому суспільству германців з метою встановлення данницьких відносин. Виходячи з історичних паралелей, соціальної структури тогочасного суспільства слов'ян, що передбачала значну розкиданість їх селищ, повного підкорення бути не могло. Готи, зайнявши Північне Причорномор'я, не лише відрізали венедам вихід до моря і зв'язок з античними центрами, але й, володіючи бойовою перевагою при зіткненнях, могли, безперечно, розоряти селища, спалювати і топтати посіви, створюючи нестерпні умови для нормального життя. Проте готи, незважаючи на військову перевагу над слов'янами, при збереженні конфронтації теж не могли почувати себе у безпеці, живучи в їх оточенні. Тому конфліктний стан не був вигідний ні одній зі сторін. Очевидно, на цій основі була досягнута якась компромісна угода, яка базувалася на визнанні венедами певної політичної, можливо, васально-данницької залежності при гарантії, з боку готів, безпеки життя і вільної торгівлі з античними містами²⁸.

На наш погляд, для висвітлення взаємовідносин готів і слов'ян у цей час цілком правомірною екстраполяція відносин між скіфами та осілим населенням лісостепу, яку показав Ю. В. Готьє: «Одні були володарі і збирали данину, другі були підневільні і платили данину цінностями, натуральними продук-

тами, а деколи просто поставляли володарям живу силу — воїнів». Але в цілому така система панування пом'якшувалася складним переплетінням етнічних і соціальних відносин, тому рядове землеробське населення могло і не відчувати гніту²⁹. Цілком зрозуміло, що така система утвердилася не зразу після появи готів в Україні, а поступово, поки остаточно не оформились структури так званої «держави Германаріха» — очевидно, тимчасового об'єднання всіх чи більшості існуючих племінних чи міжплемінних, одно-чи багатоетнічних утворень під політичною егідою готів. Кожне з цих об'єднань мало, вірогідно, ще дрібнішу організаційну структуру, яка опиралася на родові чи общинні військові загони готів, що проживали на вельбарських селищах серед аборигенів. Найімовірніше, це була добре відпрацьована організація зв'язку між такими дрібними групами германців, які разом створювали військову силу, здатну не тільки тримати у покорі навколишні племена, але й формувати в потрібний час крупні військові об'єднання для далеких походів. У «Готиці» Йордан описує численні походи готів у межі імперії, особливо морські, їх військові сутички з різними племенами в Подунав'ї. При цьому військові готських вождів нараховує десятки або й сотні тисяч воїнів. Якщо навіть взяти до уваги, що в це військо входили маси підкорених і союзних племен, то все ж таки його основу повинні були становити самі германці. Приймаючи запропоновану нами механіку організації війська з готських родів і підпорядкованих народів, можна зрозуміти, звідки готські військові вожді черпали такі значні сили.

Сама структура готського суспільства була націлена, по суті, на диктат у середовищі перебування. У везеготів Подунав'я та Молдови, наприклад, була спадкова королівська влада, чітко обособлена від рядового населення родова аристократія, постійні військові дружини. Основну масу становили вільні общинники³⁰. Королі очолювали окремі частини готських племен. У готів, що проживали на території Дакії, такі адміністративні групи очолювали ще й судді. Під час внутрішньої чи зовнішньої небезпеки, при іншій необхідності групи готів об'єднувалися, підкоряючись владі судді чи короля³¹. Треба, очевидно, визнати, що готи склали військово-адміністративну касту і у слов'янському суспільстві.

Добрі кліматичні умови, багаті родючі землі, численні ліси, річки і озера, які створювали чудову базу для господарської діяльності, нарешті, панівне становище серед корінного народу сприяли високому і стабільному росту народонаселення, процвітанню готських племен. Думається, саме такими, приблизно, фактами можна пояснити майже 200-літнє панування готів на території сучасної України і Молдови, збереження протягом тривалого часу етнічної обособленості. Очевидно, звідси у Подунав'я приходили готські дружини, які об'єднували навколо себе скіфо-сарматські, фракійські й інші племена для здійснення грабіжницьких набігів. У такому випадку отримуємо пояснення невідповідності між домінуючою роллю германців на цих територіях, що відображено у писемних джерелах, і мізерною кількістю археологічних джерел про них.

У зв'язку з цим цікаво зазначити, що в археологічних пам'ятках України III—IV ст. поки що не зафіксовано змішання готських (вельбарських) і венецьких матеріалів, у той час як є багато прикладів перемішування готосарматських, готодоакійських елементів. Очевидно, між слов'янами і германцями весь час зберігалася відчуженість, швидше всього ворожість з частими сутичками. Ця напруженість виплеснулася в другій половині IV ст. у відкриту війну з готами, ослабленими військовими поразками від гунів. Ось як виглядає цей факт у трактуванні В. П. Буданової³². Згідно з «Готикою» Йордана, король остrogотів Германаріх (Єрманаріх) після завоювань 350—370 рр. отримав владу над усіма народами Скіфії і Германії. Його могутність простягалася від Волги до Карпат, від Чорного моря до Балтійського. Серед підкорених народів Йордан називає і антів. З «Готики» можна вивести, що між готами й антами, яких Йордан називає також венедами, існували на перших порах досить напружені відносини, хоча до серйозних конфліктів нібито не доходило. Час від часу зі сторони готів звучить загроза застосувати зброю і це утихомирює антів. Очевидно, пише В. П. Буданова, анти змушені були

врешті-решт підкоритися і терпіти сусідство готів, оскільки останні, користуючись військовою перевагою, контролювали основні торгові магістралі з іншими племенами. Але, з вторгненням гунів і після смерті Германаріха, що привело до розпаду його царства, конфлікт між антами й готами все-таки вибухнув. Йордан пише: «Амал Вінітарій* з гірकोтою переносив підпорядкування гунам. Потроху звільнюючись від його влади... він направив військо в області антів»³³. В. П. Буданова розшифровує цю ситуацію таким чином. Повідомлення Йордана і Амміана Марцелліна показують, що готи Германаріха ділилися у IV ст. на кілька частин. Одна частина задовго до нашестя гунів відділилася, очевидно, від основної маси і, підійшовши до Дністра, зупинилася перед об'єднанням готів (везеготами) під керівництвом Анатаріха. З першим натиском гунів в цю ж сторону направляється зі сходу інша група готів Германаріха під проводом Вінітарія-Вітіміра «потрохи звільнюючись від гунів», тобто віддаляючись від основної маси готів, які потрапили під владу гунів. При цьому у Вінітарія виникла необхідність обійти готів, що залишилися, стороною, а це привело до вторгнення у землі антів і війни з ними. У першому бою Вінітарій був переможений, але в наступних битвах розгромив антів, а їхнього короля Божа разом з 70 старійшинами розіп'яв. Гуни, на чолі з Белембером, не стерпіли непокори Вінітарія і розгромили його військо. Уціліла частина готів все-таки прорвалася на Балкани до своїх одноплемінників.

На нашу думку, роздуми В. П. Буданової над цією подією занадто ускладнені і дещо надумані, оскільки побудовані на невірних історичних реаліях. В. П. Буданова виходить з того, що готи й анти жили окремо на своїх територіях мало чи не з встановленими кордонами. Тому вторгнення готів у межі антської території тут же призвело до великої війни. Це суперечить не лише писемним даним, які так детально аналізує дослідниця, але й археологічним матеріалам, що фіксують германські пам'ятки на всій території України, тобто всередині антської території. Враховуючи це, а також інші факти, причини гото-антської війни можна пояснити по-іншому. Слов'янські племена венедрів, яким з часом все важче було переносити готське поневолення, в яких формах воно б не виражалося, з приходом гунів і розпадом «держави Германаріха», що означало послаблення готської могутності і розпад військово-адміністративної системи, підняли повстання. При цьому, очевидно, слов'яни зуміли заручитися підтримкою або хоча б нейтралітетом гунів, які об'єктивно були зацікавлені в послабленні готів. Можна думати, що спочатку боротьба слов'ян з готами виражалася у знищенні германських поселень, розташованих в їх середовищі, сутичках з невеликими міжродовими готськими загонами. З часом готи під керівництвом Вінітарія зуміли організувати каральну армію для втихомирення бунтівників. Але їм не зразу вдалося це зробити, незважаючи на великий військовий досвід. Зате кара над повстанцями була жорстокою, за найжахливішими римськими зразками. З слов'янськими вождями розправилися, як з рабами в Римі — їх розіп'яли. Очевидно, на деякий час венедрський народ був обезкровлений. Але гуни не хотіли і не могли допустити посилення влади готів у регіоні. Тому, знайшовши певний привід, можливо, якийсь акт непокори Вінітарія, що цілком вірогідно після повної перемоги над слов'янами, розгромили його військо. Це мало велике значення для продовження слов'янами війни з готами на всій території України. До кінця IV ст. готи залишили ці землі, відійшовши на Балкани і далі у південно-західну і західну Європу. Саме в цей час припиняють своє існування пам'ятки вельбарської культури на Волині, Поділлі, в Подніпров'ї, в разі з ними і вся черняхівська культура. Наступні V—VII ст. були часом поступового економічного і політичного розвитку слов'янських племен, створення ними самобутніх ранньосередньовічних культур, часом могутніх колонізаційних потоків на захід і північний схід, перших слов'янських державних утворень.

Розкриваючи тему слов'яно-германських відносин у другій чверті I тис. н. е., не можна оминати такий цікавий феномен, як слов'янська спільність на території Галичини. Ця спільність виділяється на фоні всієї черняхівської

* Інакше Вітімір — «переможець венедрів» — внук Германаріха.

культури дещо примітивними формами матеріальної культури, зокрема перевагою ліпної кераміки над гончарною, наявністю в переважній більшості жителів-напівземлянок³⁴, особливими поховальними звичаями, слідів яких дослідники не можуть виявити до сьогодні. Цікаво також те, що саме в рамках цієї етнокультурної одиниці не виявлено жодних слідів готської культури. Було б дивним, коли б, оточені готським сусідством з півночі та сходу, а, ймовірно, і з півдня, з території Молдови, і проживаючи поряд з готами в районі Середнього Подністрів'я близько 200 років, венеди цього регіону не мали якихось контактів з ними. Особливо помітним був вплив готів на військову справу і організацію війська. Про це свідчать такі слова, як «меч», «шолом», «князь», персяняті слов'янами з готської мови³⁵. Ми вже писали вище про те, що, найімовірніше, між венедями у Галичині і готами існував певний договір, який задовольняв ту й іншу сторони настільки, що зберігався тривалий час, увійшовши, очевидно, в традицію відносин між двома антагоністичними народами.

Слов'яни Галичини повинні були стримувати також натиск германських племен із заходу і північного заходу, в першу чергу вандалів з області пшеворської культури, зрушених з місць готами на рубежі II—III ст. Десь у межах цього ж часу групи германців зуміли прорватися у Подністрів'я з Посання. Їх шлях позначений ланцюжком окремих поховань і невеликих груп поховань, які супроводжувалися предметами зброї, що тягнуться від верхів'їв Західного Бугу по течії Дністра до Закарпаття і далі на південь. М. Ю. Смішко, аналізуючи цю групу пам'яток Галичини, висловив цілком обгрунтовану думку, що їх слід розглядати як свідчення просування невеликих кінних загонів з Повіслення через Подністрів'я і Закарпаття у північно-східні регіони Семиграддя, розташовані на кордоні з римською провінцією Дакія³⁶. Ці археологічні дані збігаються з повідомленням Діадора Кассія про те, що близько 170 р. н. е. на північному кордоні Дакії з'являються вандальські племена лакринтів і хедангів³⁷. І дійсно, дослідження польськими археологами етнокультурних процесів на території Східної Польщі (Мазовії, Холмщині, Куявії) показали, що тут наприкінці II ст. з'являються пам'ятки готів. У цей же час припиняють своє існування поселення і могильники місцевих племен пшеворської культури. Очевидно, частина пшеворського германського населення, витіснена готами, пішла на південь через Посання і Подністрів'я. Саме з цими подіями і слід пов'язувати пізньопшеворські поховання у Галичині. Цікаве географічне розташування поховань вандальських воїнів. Якщо на території північніше Львова розміщені переважно групи поховань (Добростани, Красноград), то південніше Львова — виключно окремі поховання. Не викликає сумнівів, що групи поховань воїнів утворилися в результаті активних військових дій з місцевим слов'янським населенням на північних кордонах його проживання. Так само результатом сутичок із слов'янськими загонами слід розцінювати окремі поховання вздовж Дністра. Адже всі поховання були чоловічі і здійснені в короткому хронологічному діапазоні. Всі вони, без винятку, супроводжувалися великою кількістю зброї, яка могла належати лише привілейованим воїнам-вершникам (мечі, шпори)³⁸. Очевидно, простих воїнів, що загинули під час військових дій, спалювали на спільному вогнищі, хоронили у спільній могилі, зброї туди не клали. Поки що вони поза увагою археології, оскільки або знищені в минулому, або через непримітність і простоту обряду ще не виявлені. Крім того, зауважимо, що окремі поховання не характерні для племен пшеворської культури. Пшеворці хоронили покійників на великих і дуже великих, довго існуючих цвинтарях. Наявність окремих поховань могла бути викликаною тільки винятковими обставинами. Такими обставинами у Подністрів'ї були, мабуть, військові дії, похід. Таким чином, просування вандальських загонів крізь подністрівські венедські землі супроводжувалося військовими сутичками, наслідком яких стали численні поховання германських воїнів. Ці просування не відобразилися на слов'янському суспільстві регіону, не порушили його поступального розвитку.

Можна лише додати, що постійна військова загроза неминуче вела до політичної консолідації слов'янських общин Галичини. Очевидно, в цей час

стрімко зростає роль військових вождів і племінної знаті, які концентрували навколо себе постійні військові загоны і підпорядкували політичну владу над окремими племенами. Можна припустити, що саме в умовах військового протистояння германцям протягом III—IV ст. у цьому регіоні формується одне з перших серед східнослов'янського світу міжплемінне об'єднання, відоме з писемних джерел під назвою «дуліби». Остаточне оформлення цього міжплемінного союзу — протодержави могло здійснитися у другій половині IV ст. в час слов'яно-германської війни і витіснення германців з території України. Венеди-дуліби знову заселяють свої корінні землі на Волині. Дулібський союз племен розпався лише в середині VII ст. під ударами варварів.

Примітки

- ¹ Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период.— К., 1990.
- ² Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.
- ³ Буданова В. П. Готы в эпоху великого переселения народов.— М., 1990.
- ⁴ Смішко М. Ю., Свешиков І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ.— 1961.— Вип. 3.— С. 59—73.
- ⁵ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин.— М., 1980.— 126 с.
- ⁶ Кухаренко Ю. В. Указ. соч.
- ⁷ Козак Д. Н. Вельбарская культура // Этнокультурная карта на территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 68—75; Культурный процесс на Волини в первой половине I тыс. н. э. // Zachodnia strefa kultury czerniachowskiej.— Lublin, 1968.— S. 44—68; Волинь в первой половине I тыс. н. э. // Тр. VI Международного конгр. археологов-славистов.— К., 1988.— Т. IV.— С. 98—105; Поселение вельбарской культуры Боратин I на Волини // СА.— 1989.— №2.— С. 196—181; Вельбарская культура на Волини // Kultura wielbarska w mlodszyim okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— S. 117—136.
- ⁸ Баран В. Д., Гороховский Е. Д., Магомедов Б. В. Черняховская культура и готская проблема // Славяне и Русь.— К., 1980.— С. 30—79.
- ⁹ Славяне Юго-Восточной Европы...
- ¹⁰ Бидзиля В. И., Недопако Д. П., Паньков С. В. О черной металлургии рубежа эры // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1981.— С. 3—12.
- ¹¹ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития.— К., 1989.— С. 200.
- ¹² Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 238.
- ¹³ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 72—74.
- ¹⁴ Там же.— С. 72.
- ¹⁵ Иордан. О происхождении и деяниях гот.— М., 1960.— С. 27, 28.
- ¹⁶ Там же.— С. 27—29.
- ¹⁷ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 72—74.
- ¹⁸ Иордан. Указ. соч.— С. 28.
- ¹⁹ Буданова В. П. Указ. соч.
- ²⁰ Там же.— С. 77—79.
- ²¹ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 77.
- ²² Хавлюк И. П. Вельбарские памятники на Южном Буге // Kultura wielbarska w wloidszyim okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— S. 137—149.
- ²³ Козак Д. Н. Поселение у с. Великая Слободка (к вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волини и в Подолии) // КСИА.— 1984.— Вып. 178.— С. 55—60.
- ²⁴ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 76, 77.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Godtowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w potudniowej i srodkowej Polsce w mtodszyim okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.— Ossolenium, 1985.— S. 147.
- ²⁷ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 294.
- ²⁸ Павленко Ю. В. Указ. соч.— С. 226.
- ²⁹ Готье Ю. В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы до образования первого русского государства.— Л., 1925.— С. 247, 248.
- ³⁰ Корсунский А. Р. Вестготы и римская империя конца IV — начала V вв. // Вестник МГУ.— 1965.— №3.— С. 87—97.
- ³¹ Буданова В. П. Указ. соч.— С. 152.

- ³² Буданова В. П. Указ. соч.— С. 123—133.
- ³³ Иордан. Указ. соч.— С. 247.
- ³⁴ Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— 263 с.
- ³⁵ Крип'якевич В. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 29.
- ³⁶ Smiszko M. Kultury dorzecza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego.— Lwow, 1932.— S. 110.
- ³⁷ Смішко М. Ю. Племена шеворської культури // Населення Прикарпаття і Волині в період розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час.— К., 1974.— С. 28—38.
- ³⁸ Kietlinska A. Struktura społeczna kultury przeworskiej. Materiały starożytne.— 1963.— Т. XI.— S. 7—97.

Д. Н. Козак

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ СЛАВЯН И ГЕРМАНЦЕВ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫС. Н. Э.

Одним из малоисследованных в истории Украины первой половины I тыс. н. э. является вопрос взаимоотношений славянских племен вenedов и антов с германскими племенами, среди которых выделялись готы. Эти народы соседствовали на одной территории на протяжении конца II—IV вв. н. э. Первые были носителями зубрицкой, позднезарубинецкой (I—III вв.), киевской и части черняховской культур (III—V вв.), вторые — вельбарской.

Автор поддерживает точку зрения В. П. Будановой о том, что готы пришли в Украину целостной группой под руководством короля Филимера и только здесь разделились на остготовов и везеготов. Высказывается предположение, что этот раздел произошел на территории Волини, которую готы, вытеснив славянскую народность, обратили в своеобразный «плацдарм» для дальнейших походов в Среднее Поднепровье, Северное Приазовье, Причерноморье и Подунавье.

Сопоставляя письменные данные с археологическими материалами, автор прослеживает направление движения везеготов с Волини через Южное Побужье, Среднее Поднепровье и Молдавию в Подунавье.

Раскрывается механизм сожительства готов со славянским населением, где славяне выступают как данники готов, а готы представляют собою военно-административную касту в славянском обществе.

Гото-антскую войну середины IV в. автор рассматривает как один из решающих этапов борьбы славянских племен за освобождение от германской зависимости с помощью гуннов.

По-новому раскрывается историческая интерпретация вандальских памятников конца II в., сконцентрированных в Верхнем Поднепровье и представленных отдельными погребениями знатных воинов с оружием.

D. N. Kozak

INTERRELATIONS BETWEEN SLAVS AND GERMANS IN THE UKRAINIAN TERRITORY IN THE FIRST HALF OF THE 1ST MILLENNIUM A. D.

One of the problems of the history of Ukraine of the first half of the 1st millennium A. D. which still waits for its solution is interrelations between Slavonic tribes of Veneds and Ants and German tribes, Goths, in particular. Those peoples were neighbours in the same territory between late 2nd cent. and 4th cent. A. D. The Slavonic tribes were population of Zubritskaya, Late-Zarubintzy (1st-3d cent.), Kiev and partially Chernyakhov (3d-5th cent.) cultures, while the German tribes — of Welbar culture.

The author supports the view of V. P. Budanova that Goths came to Ukraine as an integral group headed by king Filimer and only in Ukraine they branched into Ostrogoths and Wisigoths. It is supposed that the branching occurred in the Volyn territory from which Goths ousted Slavs and used the occupied territory as a peculiar «springboard» for further attacks on the Mid Dnieper, Northern Azov Black Sea and Danube areas.

Having compared the writer's sources and archaeological data, the author traces

direction of Wisigoths' migration from Volyn to the Danube area via Southern Bug and Mid Dniester basins and Moldova.

A mechanism of Goths' life together with Slavs is traced: Slavs were tributaries of Goths, while the latter were a military-administrative caste in the Slavonic society.

The author treats the Gothie-Ant war in the mid 4th cent. as one of decisive stages in the struggle of Slavonic tribes for their liberation from the German vassalage having Huns as allies in that struggle.

Historical interpretation of Vandal relics of the late 2nd cent. concentrated in the Upper Dniester area and represented by separate burials of noble warriors with the arms is comprehended afresh.

Одержано 9.12.91

ПРО «КУЛЬТОВИЙ ШАР» І ПОХОВАННЯ З ТРУПОСПАЛЕННЯМИ НА МОГИЛЬНИКАХ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. В. Петраускас

Стаття присвячена з'ясуванню об'єктивних характеристик одного з елементів явища, що є звичайним для більшості черняхівських могильників — т. з. «культового шару». Наведені характеристики не зовсім відповідають прийнятим в літературі поглядам на причини його появи.

Майже всі археологи, які проводили розкопки черняхівських могильників, звертали увагу на їх специфічну особливість — наявність значної кількості знахідок у верхніх шарах (приблизно на рівні 1—3 штиків, на глибину 0,5—0,6 м). Явище, характерне для більшості могильників культури, на жаль, залишилось без уваги у працях публікаційного характеру. Як правило, основна увага зосереджується на похованнях. Все, що знаходиться поза їх межами, становить інтерес виключно як предмет, річ. Рідше дослідників цікавить глибина та планіграфія їх розташування. Починаючи з 60-х років комплекс знахідок «за межами поховання» об'єднують під різними назвами: «знахідки з культового шару», «тризнового», «орного»¹. Але одержати вичерпну інформацію про цю особливість могильників пізньоримського часу з опублікованих праць практично неможливо. Це обумовлено тим, що серед дослідників існують не тільки різні погляди на розуміння цього явища, але й тому, що відсутній первинний ступінь наукового дослідження — опис археологічного комплексу. Тому, перш ніж перейти до аналізу існуючих поглядів на природу походження шару, необхідно охарактеризувати явище згідно з рівнем тих можливостей, які є у нашому розпорядженні на даний час.

Як опорні пам'ятки, що дають найповніше уявлення про культовий шар, можуть бути використані могильники, розкопки яких проведені із застосуванням методу суцільної фіксації знахідок на планах та з наявністю опису знахідок по квадратах та глибинах. На жаль, таких могильників небагато. Ми використали матеріали могильників Обухів Іа² та Канів — вул. Пушкіна³. Із матеріалів інших могильників залучалася вся можлива інформація з розглядуваного нами питання. Посилання на ці матеріали наведені в тексті. Характеристика шару може бути проведена згідно з наступними показника-